

הנורמליזציה של היהדות: מתוך שלא לשמה בא לשמה?

יואל גוז'נסקי ואופיר וינטר

המשטרים במצרים ובמדינות המפרץ חותרים לדימוי של סובלנות כלפי היהדות. המגמה באה לידי ביטוי בין היתר בהצהרות מטעם אנשי דת מוסלמים, בהפקות טלוויזיוניות לרגל חודש הרמדאן, וכן בשיפוץ והקמת בתי-כנסת. גילויי הסובלנות משקפים גישה אינסטרומנטלית של המשטרים, ובה בעת תהליכי עומק חברתיים התומכים בקידום ערכים של פתיחות ורב-תרבותיות. על אף שבמצרים ובמדינות המפרץ קיימת דואליות של יחס חיובי ליהדות לצד עוינות כלפי ישראל, שיח הסובלנות תורם לחיזוק תפיסת היהודים כשייכים למרקם האזורי, ובעתיד הוא אף עשוי לסייע בחימום הקשרים בין עמי ומדינות האזור לבין ישראל. אשר לישראל, עליה להימנע מפוליטיזציה של תהליכי הסובלנות הניכרים כדי לא לפגוע בלגיטימציה הציבורית שלהם ולעכב את התקדמותם.

בית הכנסת "אליהו הנביא" באלכסנדריה נפתח מחדש בינואר 2020 לאחר שיפוץ יסודי. שר הארכיאולוגיה המצרי, ח'אלד אל-ענאני, השתתף בטקס החניכה לצד בכירים מצרים, שגרירים זרים וראשי הקהילה היהודית. נציגי שגרירות ישראל לא הוזמנו לאירוע, אולם נטלו חלק בתפילה חגיגית שנערכה בבית הכנסת חודש לאחר מכן. באותו החודש הכריזה שגרירות ארצות הברית בקהיר על מימון שיפוץ בית הקברות היהודי "אל-בסאתין" שבבירה. במקביל, בתקשורת המצרית הוזכרו יוזמות להקמת מוזיאון לתולדות יהודי מצרים, שזכו לברכת המשטר המצרי ומעורבות בהן אגודות מטעם קהילות יהודי מצרים, ובראשן "טיפת חלב" הפועלת בקהיר ו"הנביא דניאל" מצרפת.

מגמות דומות נרשמות גם במדינות המפרץ. באבו-דאבי ייפתח ב-2022 מתחם "בית משפחת אברהם", שיכלול מסגד, כנסייה ובית כנסת. בדובאי פועלים זה מכבר בית כנסת ומרכז קהילתי יהודי, המשמשים בעיקר אזרחי מדינות זרות, אנשי הקהילה העסקית. משלהי 2018 פועל בית הכנסת בגלוי, הגם שתחת הגבלות מסוימות מטעמי ביטחון וגם כדי לא להזמין ביקורת מגורמים מוסלמיים שמרניים. במאי השנה חנך המרכז עמוד טוויטר באישור השלטונות, ובו מידע על ספרי קודש ואוכל כשר. איחוד האמירויות הולכת בעקבות בחריין (שבה קהילה יהודית קטנה ששורשיה בעיראק), הדואגת לציין חגים ומועדים יהודיים ואף מינתה בעבר שגרירה יהודייה מטעמה בווינגטון. נוסף על כך, ערוץ MBC הסעודי שידר באפריל-מאי 2020 את הסדרה "אום הארון", המתארת את קשייה של הקהילה היהודית כמיעוט בכווית טרם הקמת מדינת ישראל. הסדרה, שצולמה במפרץ, היא אחת מכמה סדרות שעלו לאוויר בזמן צפיית השיא בחודש הרמדאן, ויצוין שהתעוררה ביקורת נגד יוצריהן והמשטרים שמאחוריהן, בגין ניסיון לכאורה להכשיר נורמליזציה עם ישראל.

"קשר יהודי" זה אינו חדש. מנהיגים, שגרירים ונציגים אחרים מטעם מצרים ומדינות המפרץ ובמגרב, מקיימים קשרים ארוכי שנים עם אנשי דת יהודים-אמריקאים וארגונים יהודיים, בעיקר

בצפון אמריקה. במצרים נפגשו בשנים האחרונות הנשיא ובכירי הממשלה עם יו"ר הקונגרס היהודי העולמי, רון לאודר, ועם חברי ארגונים יהודיים בארצות הברית ובקנדה. יורש העצר הסעודי, מוחמד בן-סלמאן, נועד ב-2018 עם נציגים מהקהילה היהודית בארצות הברית. בפברואר 2020 נפגש הרב דוד רוזן מהוועד היהודי האמריקאי (AJC) עם המלך סלמאן. בממלכה גם ביקרה משלחת של ועידת נשיאי הארגונים היהודיים הגדולים בארצות הברית – ביקור רשמי ראשון של ארגון יהודי אמריקאי מאז 1993. הביקור כלל פגישות עם בכירים ועם מוחמד בן-עיסא, מזכ"ל הליגה העולמית המוסלמית, המקורב לבן-סלמאן ואשר כיהן בעבר כשר המשפטים. בן-עיסא אף עמד בראש משלחת לאושוויץ, ובכך היה לאישיות המוסלמית הבכירה ביותר שביקרה במחנה ההשמדה (ינואר 2020). ב-2017 העניק עיסא ראיון למעריב, וב-2019 ביקר במוזיאון השואה שבווינגטון ופרסם ב"ווינגטון פוסט" מאמר שבו גינה את פשעי הנאצים.

על רקע משבר הקורונה קרא עיסא לכל הדתות לשלב ידיים במאבק בנגיף, ובריאיון ל-Arab News הסעודי כינה את היהודים "אחים שאותם [המוסלמים] אוהבים", תוך שהדגיש את ההכרח להפריד בין דת לפוליטיקה. "הוועדה העליונה לאחווה האנושית" שנוסדה בעקבות פגישתם של האפיפיור ושייח' אל-אזהר בפברואר 2019 באבו-דאבי, ואשר פועלת בחסות איחוד האמירויות, קראה לבני כל הדתות לקיים ב-14 במאי תפילה למען עצירת המגפה. נוסח עברי של הקריאה פורסם בעמודים הרשמיים של מוסד אל-אזהר ברשתות החברתיות.

סובלנות דתית כמדיניות פנים וחוץ

פתיחותן של מצרים ומדינות המפרץ כלפי היהדות משקפת מספר נקודות דמיון במדיניות החוץ והפנים שלהן:

ראשית, חתירה לדימוי של סובלנות דתית בדעת הקהל העולמית. במצרים הבהירו כי שיפוץ בית הכנסת באלכסנדריה הוא מסר שלפיו הממשלה בקהיר אינה מבחינה בין אתרים מוסלמיים, נוצריים ויהודיים. מיקום בית הכנסת, לצד כנסייה ומסגד, הוזכר כסמל להיות מצרים נקודת מפגש בין-דתית ומופת לחיים משותפים. באיחוד האמירויות מבקשים למתג באופן דומה את המשטר (2019 הוכרזה כ"שנת הסובלנות") ולחזק את דימוי המדינה כמרכז של חופש דת, פלורליזם ורב-תרבותיות. שיאיה של מגמה זו היו הקמת משרד ממשלתי לסובלנות וביקור ראשון של האפיפיור בחצי-האי ערב.

שנית, הדגשת הסובלנות כלפי היהדות משקפת את ההערכה במצרים ובמפרץ לגבי השפעת הלובי היהודי בווינגטון ורצון לגרוף נקודות זכות בממשל האמריקאי. ברקע - שאיפתן של מדינות אלה לחזק את עוצמתן הרכה ולגייס תמיכה עולמית – מדינית, צבאית ופיננסית – במאבקן הרעיוני והצבאי בקיצוניות ובטרור.

שלישית, הסובלנות הדתית אמורה לסייע בהדיפת טענות בדבר אנטישמיות, בריכוך רושם שלילי שמותירות במערב הליברלי פרקטיקות אוטוריטאריות הננקטות במישור הפנימי ובהשגת נקודות חיוביות בחוגי ממשל, ציבור ועסקים.

רביעית, במפרץ ובמצרים פועלים לעודד את ענף התיירות כאמצעי למשיכת הון זר. מיתוג חיובי הנלווה לפתיחת בתי הכנסת נועד למשוך תיירות עולמית בכלל ותיירות יהודית בפרט.

חמישית, מצרים ומדינות המפרץ מבקשות לטפח אתוס פנימי של מתינות. מצרים פועלת מאז הדחת האחים המוסלמים לשלב בזהותה גם סובלנות דתית. המשטר מדגיש מחויבות להבטחת חופש הפולחן של כלל האזרחים ולהגנה על בתי תפילה, בדגש על הכנסיות של בני המיעוט הקופטי שחוו מתקפות טרור רצחניות ונמנים ברובם עם התומכים במשטר. במדינות המפרץ ניכר ניסיון לקדם את מה שמוגדר "אסלאם מתון", הכולל פתיחות מתרחבת לא כלפי היהדות בלבד, אלא גם ובעיקר כלפי הנצרות וסמליה.

לצד הדמיון, קיימים הבדלים ביחסן של מצרים ומדינות המפרץ ליהדות: במצרים היה עד למחצית המאה שעברה קהילה יהודית שמנתה כ-80 אלף נפש והותירה חותם חיובי עמוק ונוסטלגיה אותנטית המתעוררת לחיים בימים אלה, ואילו במדינות המפרץ אין מורשת יהודית מודרנית שניתן להיבנות עליה; ובעוד שהמשאבים הכלכליים של מצרים מוגבלים והפנייתם לשיפוץ אתרי מורשת יהודיים כרוכה בביקורת ציבורית, מדינות המפרץ נהנות מגמישות פיננסית רבה יותר.

משמעויות והמלצות

שיפוץ והקמה של בתי כנסת אינם נתפסים במצרים ובמדינות המפרץ כנורמליזציה עם ישראל. שיח הסובלנות הדתית מתאפיין בהבחנה ברורה בין היהדות לישראל ובין היהודים המתוארים כאזרחים פטריארכים לתנועה הציונית. לכן עד כה לא הוזמנו נציגים ישראלים לטקסי חניכה של מוסדות יהודיים והלגיטימציה של היהדות אינה מקהה ביקורת נגד ישראל בנושא הפלסטיני ואת השלילה הרווחת את זכותה ההיסטורית של מדינה יהודית בארץ ישראל.

יתרה מכך, השיח הרשמי במדינות ערב בנושא היהודי אמביוולנטי וקשה להעריך באיזו מידה הוא מחלחל לציבור הרחב. לצד ריבוי מסרים סובלניים ניתן עדיין למצוא בעיתונות, בספרי הלימוד, בתוכניות הטלוויזיה ובסרטי קולנוע מסרים עוינים ואף אנטישמיים. בעיתוני מצרים מופיעים לעיתים – אמנם פחות מבעבר – תיאורים דמוניים של היהודים כחותרים להשתלט על העולם, ומופצים סיפורי בדים על "מוצאו היהודי" של אבי האחים המוסלמים, חסן אל-בנא. בתקופת הרמדאן שודרה במצרים הסדרה "אל-נהאיה" ("הקץ"), שניבאה את השמדתה של ישראל. ובערב הסעודית, למרות ההתחממות היחסים החשאיים עם ישראל, ניתוח שפרסם בפברואר 2020 מרכז Impact-se לתכנים בספרי הלימוד העלה שעדיין מופיעים בהם סממנים אנטישמיים.

על אף שהסובלנות כלפי היהדות אינה נוגעת במישרין לישראל ואינה כוללת הכרה בזיקתה הדתית לארץ, היא משליכה בעקיפין לחיוב על הלגיטימציה של "המדינה היהודית", וזאת במספר אופנים: ראשית, היא מחזקת את מעמדה של ישראל כהמשך של הנוכחות היהודית ההיסטורית במרחב הערבי, תוך החלשת דימויה כישות זרה וחיצונית; שנית, היא מעודדת נרטיבים של חיים מוסלמיים, נוצריים ויהודיים משותפים כמצב טבעי ורצוי, בניגוד לתפיסות אסלאמיסטיות הרואות ביהודים אויבי נצח; שלישית, היא מטפחת יחס הומני ומכיל כלפי "האחר" היהודי במקום דמוניזציה ו"משחק סכום אפס", העלולים לחסום קידום פשרה ישראלית-ערבית.

ישראל מצדה צריכה לקדם בברכה גילויי סובלנות כלפי היהודים והיהדות, לעודד דיאלוגים בין-דתיים, לתמוך ביוזמות אזרחיות להחייאת מורשת יהודי מדינות ערב ולקדם סובלנות בין בני הדתות המונותאיסטיות בישראל, ובמיוחד בירושלים. בנוסף, על ישראל להמשיך ולטפח אינטרסים אסטרטגיים משותפים עם מצרים ומדינות המפרץ: הפיכת קשריהן עם ישראל לגלויים

תקל עליהן לנקוט גישה סובלנית גם כלפי היהדות. בה בעת, מוטב לישראל להותיר את הזירה הדתית לגורמים אזרחיים ולהימנע מפוליטיזציה של הדת. מצרים ומדינות המפרץ מעדיפות נורמליזציה עם היהדות על פני נורמליזציה עם ישראל, שאינה חושפת אותן לביקורת ציבורית פנימית משמעותית. ואולם בעתיד, בהינתן הנסיבות הפוליטיות המתאימות - אפשר שהסובלנות כלפי היהדות תסייע גם לחימום הקשרים בין המדינות והעמים.